

*Katarzyna A. Nawrot*

## **KRYZYS ŚWIATOWEGO SYSTEMU FINANSOWEGO A RYNKI AZJATYCKIE**

### **1. Wstęp**

Kryzys światowego systemu finansowego zapoczątkowany 15 września 2008 r. wraz z upadkiem banku inwestycyjnego Lehman Brothers, nie pozostał bez wpływu na region Azji Wschodniej. Można nawet stwierdzić, że zaznaczył on pewien przełom, otwierając nowy etap zarówno dla polityki gospodarczej poszczególnych państw regionu, jak i we wzajemnych relacjach na poziomie regionalnym i globalnym. Wynika to z nowych wyzwań, które zostały wraz z kryzysem uzewnętrznione we wszystkich trzech wskazanych wymiarach. W związku z zaistniałą sytuacją nasuwają się następujące spostrzeżenia:

- kryzys światowego systemu finansowego wzmocnił pozycję azjatyckich rynków wschodzących w gospodarce światowej;
- rynki azjatyckie wykazały mniejszą wrażliwość na fluktuacje na rynku światowym;
- kryzys światowego systemu finansowego wpłynął na zmianę pozycji konkurencyjnej poszczególnych krajów Azji Wschodniej w układzie regionalnym;
- kryzys światowego systemu finansowego wzmocnił imperatyw pogłębiania współpracy regionalnej i wypracowania nowej jakości tworzącego się ładu instytucjonalnego;
- kryzys światowego systemu finansowego uzewnętrzniał konieczność zmiany modelu rozwojowego.

Każde z postawionych twierdzeń wymaga dogłębnej analizy i interpretacji oraz pociąga za sobą szereg implikacji m.in.: w wymiarze międzynarodowego podziału pracy, przepływów kapitałowych, funkcjonowania rynków finansowych czy współpracy regionalnej, co ze względu na szeroki obszar badawczy, a jednocześnie ograniczone ramy niniejszego opracowania, w niewielkim tylko zarysie będzie przedmiotem dalszych rozważań, pozostawiając jednocześnie pole do przyszłych prac i analiz.

## 2. Ocena potencjału gospodarczego rynków azjatyckich w kontekście kryzysu światowego systemu finansowego

Imponująca dynamika wzrostu i rozwoju gospodarczego w ostatnich dekadach XX wieku i na początku XXI wieku pozwoliła krajom azjatyckim uplasować się na znaczącej pozycji w gospodarce światowej. Zarówno wzrost dochodów, jak i zmniejszenie ubóstwa, można uznać za bezprecedensowe i historyczne w dziejach ludzkości, znajdujące odzwierciedlenie w standardzie życia społeczeństwa, przewidywalnej długości życia ludzkiego i rozwoju społecznym poszczególnych krajów regionu. Gospodarki Azji Wschodniej znalazły się też w czołówce światowych eksporterów i importerów, a Chiny stały się największym światowym eksporterem wyprzedzając w tym względzie w 2009 r. gospodarkę Niemiec [WTO, 2011; WTO, 2012]. Wreszcie należy zwrócić uwagę na potencjał ludnościowy regionu. Chiny oraz sąsiadujące z Azją Wschodnią Indie to najbardziej zaludnione kraje świata z liczbą mieszkańców sięgającą odpowiednio 1,34 mld i 1,19 mld, co wraz z krajami ASEAN oraz pozostałymi gospodarkami Azji Wschodniej przekracza połowę dzisiejszej populacji świata [WDR, 2012, s. 340-341]. Przewiduje się, że do roku 2025 Indie staną się najbardziej zaludnionym krajem, a w 2050 r. znacznie zwiększą dystans w stosunku do Chin oraz innych krajów [Kugler, Tamen, 2004, s. 40]. Należy jednocześnie zaznaczyć istotę struktury ludności i w tym kontekście wskazać na rosnący udział klasy średniej oraz znaczny odsetek ludzi w wieku produkcyjnym w regionie, wraz z tego konsekwencjami. Według szacunków Brookings Institution klasa średnia w regionie Azji i Pacyfiku liczyła w 2009 r. 525 mln. Przewiduje się, że do 2020 r. liczba ta zwiększy się do 1,74 mld, a w 2030 r. przekroczy 3,22 mld [UNDP, 2013, s. 14].

Podstawy makroekonomiczne państw, jak i wyciągnięta z azjatyckiego kryzysu finansowego lat 90. XX wieku lekcja znalazły odzwierciedlenie we wrażliwości krajów Azji Wschodniej w momencie wybuchu kryzysu światowego systemu finansowego 2008/2009. Analiza danych zestawionych w tabelach 1-4 wskazuje jednocześnie, że nie udało się uniknąć skutków kryzysu na rynkach azjatyckich. Świadczy o tym spowolnienie gospodarcze całego regionu, jak i poszczególnych krajów. Spadek dynamiki wzrostu gospodarczego na rynkach azjatyckich był jednak mniejszy w porównaniu do grupy krajów rozwiniętych oraz rozwijających się, jak i w zestawieniu z niektórymi obszarami, w szczególności Ameryką Południową i Karaibami, Europą Środkową i Wschodnią, czy Strefą Euro (por. tab. 1). W mniejszym stopniu kryzys dotknął kraje afrykańskie, nie zmieniając dominującej pozycji krajów rozwijających się Azji pod względem notowanej dynamiki wzrostu gospodarczego.

**Tabela 1. Dynamika wzrostu gospodarczego dla wybranych grup krajów w latach 2007-2012 (w %)**

|                                 | 2007 | 2008 | 2009 | 2010 | 2011 | 2012 | 2007-2009 – zmiana |
|---------------------------------|------|------|------|------|------|------|--------------------|
| ŚWIAT                           | 5,4  | 2,8  | -0,6 | 5,2  | 4,0  | 3,2  | -6                 |
| Kraje rozwinięte                | 2,8  | 0,1  | -3,5 | 3,0  | 1,6  | 1,2  | -6,3               |
| Kraje rozwijające się           | 8,8  | 6,1  | 2,7  | 7,6  | 6,4  | 5,1  | -6,1               |
| Kraje rozwijające się Azji      | 11,6 | 7,9  | 6,9  | 9,9  | 8,1  | 6,6  | -4,7               |
| Afryka Północna i Bliski Wschód | 6,2  | 5,2  | 3,0  | 5,5  | 4,0  | 4,8  | -3,2               |
| Afryka Subsaharyjska            | 7,0  | 5,6  | 2,7  | 5,4  | 5,3  | 4,8  | -4,3               |
| Ameryka Południowa i Karaiby    | 5,8  | 4,2  | -1,5 | 6,1  | 4,6  | 3,0  | -7,3               |
| Europa Środkowa i Wschodnia     | 5,4  | 3,1  | -3,6 | 4,6  | 5,2  | 1,6  | -9                 |
| Unia Europejska                 | 3,4  | 0,5  | -4,2 | 2,0  | 1,6  | -0,2 | -7,6               |
| Strefa Euro                     | 3,0  | 0,4  | -4,4 | 2,0  | 1,4  | -0,6 | -7,4               |
| USA                             | 1,9  | -0,3 | -3,1 | 2,4  | 1,8  | 2,2  | -5                 |

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IMF [2013].

Jednocześnie kryzys w różnym stopniu oddziaływał na poszczególne kraje regionu. Największe spowolnienie gospodarcze odnotowano w Japonii oraz w trzech azjatyckich krajach nowo uprzemysłowionych – Hongkongu, Tajwanie i Singapurze. Spadek dynamiki wzrostu przekraczający 7% miał również miejsce w Tajlandii, Malesji oraz Kambodży, odpowiednio 7,3%, 7,8% i 10,1%. Pomimo znacznego wyhamowania wzrostu gospodarczego odnotowane spadki były jednak dużo mniejsze w porównaniu do azjatyckiego kryzysu finansowego lat 1997/1998 (por. tab. 2 i 3), kiedy to dla Malesji, Tajlandii, Korei Południowej i Hongkongu przekroczyły 10, a dla Indonezji nawet 20 punktów procentowych (por. tab. 3).

**Tabela 2. Dynamika wzrostu gospodarczego wybranych krajów azjatyckich w latach 2007-2012 (w %)**

|                  | 2007 | 2008 | 2009 | 2010 | 2011 | 2012 | 2007-2009 – zmiana |
|------------------|------|------|------|------|------|------|--------------------|
| Chiny            | 14,2 | 9,6  | 9,2  | 10,4 | 9,3  | 7,8  | -5                 |
| Japonia          | 2,2  | -1,0 | -5,5 | 4,7  | -0,6 | 2,0  | -7,7               |
| Korea Południowa | 5,1  | 2,3  | 0,3  | 6,3  | 3,6  | 2,0  | -4,8               |
| Hongkong         | 6,5  | 2,1  | -2,5 | 6,8  | 4,9  | 1,4  | -9                 |
| Tajwan           | 6,0  | 0,7  | -1,8 | 10,8 | 4,1  | 1,3  | -7,8               |
| ASEAN-5          |      |      |      |      |      |      |                    |
| Filipiny         | 6,6  | 4,2  | 1,1  | 7,6  | 3,9  | 6,6  | -5,5               |
| Indonezja        | 6,3  | 6,0  | 4,6  | 6,2  | 6,5  | 6,2  | -1,7               |
| Malesja          | 6,3  | 4,8  | -1,5 | 7,2  | 5,1  | 5,6  | -7,8               |

|             | 2007 | 2008 | 2009 | 2010 | 2011 | 2012 | 2007-2009 – zmiana |
|-------------|------|------|------|------|------|------|--------------------|
| Singapur    | 9,0  | 1,7  | -0,8 | 14,8 | 5,2  | 1,3  | -9,8               |
| Tajlandia   | 5,0  | 2,5  | -2,3 | 7,8  | 0,1  | 6,4  | -7,3               |
| ASEAN-BCMLV |      |      |      |      |      |      |                    |
| Brunei      | 0,2  | -1,9 | -1,8 | 2,6  | 2,2  | 1,3  | -2                 |
| Kambodża    | 10,2 | 6,7  | 0,1  | 6,1  | 7,1  | 6,5  | -10,1              |
| Laos        | 7,8  | 7,8  | 7,5  | 8,1  | 8,0  | 8,3  | -0,3               |
| Myanmar     | 12,0 | 3,6  | 5,1  | 5,3  | 5,5  | 6,3  | -6,9               |
| Wietnam     | 8,5  | 6,3  | 5,3  | 6,8  | 5,9  | 5,0  | -3,2               |
| Indie       |      |      |      |      |      |      |                    |
|             | 10,1 | 6,2  | 5,0  | 11,2 | 7,7  | 4,0  | -5,1               |

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IMF [2013].

**Tabela 3. Dynamika wzrostu gospodarczego wybranych krajów azjatyckich w latach 1996-2001 (w %)**

|                  | 1996 | 1997 | 1998  | 1999 | 2000 | 2001 | 1996-1998 – zmiana |
|------------------|------|------|-------|------|------|------|--------------------|
| Chiny            | 10,0 | 9,3  | 7,8   | 7,6  | 8,4  | 8,3  | -2,2               |
| Japonia          | 2,6  | 1,6  | -2,0  | -0,2 | 2,2  | 0,4  | -4,6               |
| Korea Południowa | 7,2  | 5,8  | -5,7  | 10,7 | 8,8  | 4,0  | -12,9              |
| Hongkong         | 4,2  | 5,1  | -6,1  | 2,6  | 8,0  | 0,6  | -10,3              |
| Tajwan           | 5,5  | 5,5  | 3,5   | 6,0  | 5,8  | -1,7 | -2                 |
| ASEAN-5          |      |      |       |      |      |      |                    |
| Filipiny         | 5,8  | 5,2  | -0,6  | 3,1  | 4,4  | 2,9  | -6,4               |
| Indonezja        | 7,8  | 4,7  | -13,1 | 0,8  | 4,2  | 3,6  | -20,9              |
| Malezja          | 10,0 | 7,3  | -7,3  | 6,1  | 8,7  | 0,5  | -17,3              |
| Singapur         | 7,6  | 8,5  | -2,2  | 6,2  | 9,0  | -1,2 | -9,8               |
| Tajlandia        | 5,9  | -1,4 | -10,5 | 4,4  | 4,7  | 2,2  | -16,4              |
| ASEAN-BCMLV      |      |      |       |      |      |      |                    |
| Brunei           | 2,9  | -1,5 | -0,6  | 3,5  | 2,9  | 2,7  | -3,5               |
| Kambodża         | 5,4  | 5,6  | 5,0   | 11,9 | 8,8  | 8,1  | -0,4               |
| Laos             | 6,9  | 6,9  | 4,4   | 4,1  | 6,3  | 4,6  | -2,5               |
| Myanmar          | bd   | bd   | bd    | 10,9 | 13,7 | 11,3 | bd                 |
| Wietnam          | 9,3  | 8,2  | 5,8   | 4,8  | 6,8  | 6,9  | -3,5               |
| Indie            |      |      |       |      |      |      |                    |
|                  | 7,6  | 4,6  | 6,0   | 6,9  | 5,7  | 3,9  | -1,6               |

Objaśnienia: bd – brak danych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IMF [2013].

Najmniejszy spadek wzrostu gospodarczego w latach 2007-2009 zaobserwowano w Indonezji (1,7%), Chinach (5%), Indiach (5,1%) i Korei Południowej (4,8%) oraz w trzech krajach ASEAN-BCMLV – Brunei, Laosie i Wietnamie, odpowiednio 2%, 0,3% i 3,2% (tab. 2).

Znaczne zróżnicowanie gospodarcze krajów azjatyckich, jak i stopień integracji handlowej i finansowej w ramach systemu gospodarki światowej, wpłynęły na odmienną wrażliwość na fluktuacje na rynku amerykańskim oraz rynkach europejskich. Podobnie jak w następstwie azjatyckiego kryzysu finansowego 97/98, kraje w mniejszym stopniu bezpośrednio dotknięte kryzysem finansowym nie pozostały bez wpływu tzw. efektu zarażania (*contagion effect*), co wynikało ze znacznych powiązań w zakresie handlu i przepływów kapitałowych, które stały się głównymi kanałami transmisji kryzysu. Można stwierdzić, że w przypadku obecnego kryzysu globalnego w Azji Wschodniej nastąpił też skutek odwrotny. Gospodarki w mniejszym stopniu dotknięte kryzysem – należy tu wskazać m.in. na wspomniane już Chiny, Indie czy Indonezję – miały istotny wpływ na możliwość uniknięcia dotkliwych skutków kryzysu przez pozostałe kraje regionu. Potencjał gospodarki chińskiej, jak i skala powiązań pomiędzy krajami regionu, nieporównywalnie większa w porównaniu do końca lat 90., złagodziła skalę spowolnienia gospodarek.

Analiza wskaźników makroekonomicznych przed kryzysem, w tym sald na rachunkach bieżących czy poziomu rezerw walutowych, a także wzmocnione systemy bankowe oraz podejmowane inicjatywy o charakterze instytucjonalnym mające zapewnić stabilność finansową regionu – w tym *Chiang Mai Initiative*, czy *Chiang Mai Initiative Multilateralisation* (CMIM) świadczą o tym, że kraje azjatyckie zarówno indywidualnie, jak i kolektywnie były stabilniejsze w momencie utraty równowagi na rynkach finansowych w porównaniu do sytuacji sprzed dziesięciu lat.

Co więcej, usprawnione podstawy systemu bankowego, kontrola inflacji i poziomu zadłużenia umożliwiły skuteczne wprowadzenie polityki antycyklicznej, w szczególności odpowiednich instrumentów polityki fiskalnej i monetarnej.

W mniejszym stopniu kryzys wpłynął na zmiany w poziomie rezerw walutowych, które w przypadku wybranych gospodarek nawet znacznie się powiększyły. Nastąpiło też stosunkowo niewielkie osłabienie walut – w porównaniu do lawinowej deprecjacji w rezultacie azjatyckiego kryzysu finansowego lat 90., a poziom stóp procentowych oraz przepływy kapitału kredytowego nie uległy znacznym fluktuacjom. Pomiędzy czerwcem 1997 r. a lipcem 1998 r. wartość indonezyjskiej rupii w stosunku do dolara amerykańskiego spadła o 83%, tajskiego bahta, koreańskiego wona czy malezyjskiego ringgita o odpowiednio 53%, 47% i 42 % (w okresie czerwiec 1997 – styczeń 1998). W następstwie globalnego kryzysu 2008/2009 największy spadek w okresie lipiec 2007 – czerwiec 2009 pośród azjatyckich walut odnotowano w przypadku koreańskiego wona – 25,7% oraz indyjskiej i indonezyjskiej rupii – odpowiednio 15,6% i 9,9%. Mniejsze spadki walut miały miejsce na Filipinach (5,6%), w Malezji (2%) i Tajlandii (0,6). Wzmocnił się z kolei o 10,8% chiński juan i o 4,1% singapurski dolar [Goldschtein, Xie, 2009, s. 12].

### 3. Zmiany w zakresie międzynarodowego podziału pracy – wyzwania dla trwałego rozwoju krajów Azji Wschodniej

Kryzys światowego systemu finansowego 2008/2009 ujawnił wyzwania dla polityki gospodarczej stojące przed poszczególnymi krajami Azji Wschodniej. Po trzech dekadach wysokiej dynamiki wzrostu pojawia się dylemat dalszego utrzymania wzrostu i rozwoju gospodarczego. Chodzi zwłaszcza o zagwarantowanie krajom regionu rozwoju o charakterze trwałym, jak również wyrównywanie dysproporcji rozwojowych w wymiarze regionalnym, jak i w ramach poszczególnych gospodarek.

Zmniejszające się możliwości importowe krajów wysoko rozwiniętych dotkniętych kryzysem wskazały na konieczność zmiany strategii rozwoju opartej dotychczas głównie na polityce proeksportowej.

Kraje azjatyckie w dużym stopniu są uzależnione od eksportu do krajów wysoko rozwiniętych, które od lat znajdują się wśród ich najważniejszych partnerów handlowych. Odnosi się to zarówno do krajów ASEAN, jak i Chin tworzących z Unią Europejską drugie co do wielkości partnerstwo gospodarcze, w którym UE pozostaje najważniejszym partnerem handlowym Chin [Eurostat, 2012]. Tym samym, wyhamowanie dynamiki wzrostu importu w Europie w rezultacie kryzysu, a nawet znaczne jego obniżenie w 2012 r., odbiło się na wielkości eksportu Azji, którego wzrost w 2012 r. oszacowano na 2% w porównaniu do średniej 11% w latach 2005-2012. Największą dynamikę we wskazanym okresie odnotowały Indie – 17% po stronie eksportu i 19% po stronie importu. Stale zwiększa się też udział rynków azjatyckich w strukturze światowego handlu, który w 2012 r. osiągnął 32% [WTO, 2013]. Zmiany w wielkości i strukturze eksportu przedstawiono w tabeli 4.

W ostatnich dwóch dekadach nastąpił też dalszy wzrost handlu wewnątrzregionalnego w ramach coraz szerszego dialogu krajów Azji Wschodniej, jak i we współpracy z Indiami. Wielkość obrotów wewnątrzregionalnych dla ASEAN sięga 26%, a w przypadku grupy dialogowej ASEAN+3 wynosi około 40% [ASEAN Secretariat, 2013]. Wysoki udział handlu wewnątrzregionalnego w Azji Wschodniej może wskazywać na mniejsze uzależnienie od popytu w krajach wysoko rozwiniętych. Przyglądając się bliżej specyfice handlu na rynkach azjatyckich widać jednak wyraźne uzależnienie od rynków wysoko rozwiniętych. Handel wewnątrzregionalny w dużej mierze dotyczy półproduktów przeznaczonych do produkcji finalnej na rynki wysoko rozwinięte. Ich głównym odbiorcą są Chiny, które po montażu eksportują dobra finalne.

Wraz ze wzrostem uprzemysłowienia i otwartością na rynek globalny istotnej zmianie jakościowej uległa struktura specjalizacji krajów azjatyckich. Zwraca uwagę znaczny udział towarów przemysłowych oraz produktów high-tech, co odróżnia azjatyckie rynki wschodzące od innych krajów rozwijających się, np. Ameryki Łacińskiej, czy Afryki. Jednocześnie niska jest zależność od eksportu surowców. Tym samym, wielu krajom udało się przesunąć w górę łań-

cucha wartości od oferowania surowców, żywności lub produktów nie przetworzonych do eksportu tekstyliów, elektroniki aż do wysokiej jakości produktów przemysłowych. Na przestrzeni lat 1980-2012 nastąpił znaczny wzrost udziału towarów przemysłowych w eksporcie dóbr ogółem zarówno w azjatyckich krajach nowo uprzemysłowionych, jak i we wszystkich krajach ASEAN-5 oraz w Chinach i Indiach. Udział towarów wysokiej techniki w eksporcie towarów przemysłowych również wzrósł. W konsekwencji, obserwuje się poprawę konkurencyjności krajów Azji w skali globalnej.

Wskazany charakter wymiany handlowej okazuje się ponadto w mniejszym stopniu podatny na zmiany popytu globalnego. W badaniach podkreśla się szczególnie wrażliwość krajów rozwijających się, uzależnionych od eksportu towarów pierwszego rzędu o niskiej wartości dodanej, których w pierwszej kolejności dotyczą zmiany popytu globalnego [Dornbusch, 1995].

Należy też podkreślić, że pomimo dużego znaczenia stosowanej orientacji proeksportowej, określanej mianem *export-led growth* i wskazywanej jako jeden z czynników sukcesu gospodarek azjatyckich, eksport netto nie jest głównym komponentem PKB krajów azjatyckich, a są nim wydatki konsumpcyjne. Nie aż tak dominujące jest więc oparcie się na eksporcie. Dotyczy to większości krajów Azji Wschodniej, co potwierdzają dane Azjatyckiego Banku Rozwoju [ADB, 2012, s. 169]. Interesujące badania w tej mierze przeprowadzili również badacze z Brookings Institution, czy Peterson Institute for International Economics wskazując, że największy udział eksportu netto we wzroście gospodarczym w latach 2000-2008 odnotowano w Hongkongu (34%), Japonii (33,3%), Korei Południowej (28,6) i w Singapurze (27,3%) [Goldschtein, Xie, 2009, s. 29]. W tych krajach też nastąpiło największe spowolnienie wzrostu gospodarczego (por. tab. 2). Dla porównania, we wskazanym okresie eksport przyczynił się do wzrostu gospodarczego w Niemczech o 64,3% [ibidem].

Badania Azjatyckiego Banku Rozwoju wskazują też na zmniejszenie się udziału konsumpcji w PKB w porównaniu do 2001 r. dla 24 badanych gospodarek. Największy spadek udziału konsumpcji w PKB odnotowały Mongolia oraz Chiny, o odpowiednio 24 punkty procentowe i 10,6 punktów procentowych. Można to wiązać ze zwiększającym się udziałem inwestycji, jako głównego komponentu PKB w tych krajach [ADB, 2012, s. 169].

Wraz ze wzrostem dochodów znacznie wzrosły wydatki konsumpcyjne w krajach azjatyckich, co można zaobserwować na przykładzie gospodarki Chin. O imponujących zmianach w tej mierze zarówno na obszarach miejskich, jak i wiejskich, świadczą dane z tab. 5. Wraz z rozwojem gospodarczym kraju przeobrażeniu uległa też struktura wydatków – zmniejszyły się udziały wydatków na produkty żywnościowe o 26,7% na obszarach wiejskich i 21,8% w miastach pomiędzy 1978 a 2010 r. (tab. 5). Jednocześnie w rezultacie kryzysu w 2009 r. wyhamowana została dynamika wzrostu wydatków konsumpcyjnych, szczególnie w Japonii (-0,7%), Tajlandii (-1,4%), Korei Płd. (-0,0), Singapurze (0,1), Malezji (0,7), czy na Tajwanie (0,8) [ADB, 2012, s. 180].

**Tabela 5 Wielkość konsumpcji per capita w Chinach w latach 1978-2010 (w renminbi i %)**

|                                 | Wartość (w renminbi) |      |      |      |      |      |       | Udział (w %) |      |      |
|---------------------------------|----------------------|------|------|------|------|------|-------|--------------|------|------|
|                                 | 1978                 | 1985 | 1990 | 1995 | 2000 | 2005 | 2010  | 1978         | 2000 | 2010 |
| <b>Obszary wiejskie</b>         |                      |      |      |      |      |      |       |              |      |      |
| Całkowite wydatki konsumpcyjne  | 116                  | 317  | 585  | 1310 | 1670 | 2555 | 4382  | 100          | 100  | 100  |
| Wydatki na produkty żywnościowe | 79                   | 183  | 344  | 768  | 821  | 1162 | 1801  | 67,7         | 49,2 | 41,0 |
| Pozostałe wydatki konsumpcyjne  | 37                   | 134  | 241  | 542  | 850  | 1393 | 2581  | 32,3         | 50,8 | 59,0 |
| <b>Obszary miejskie</b>         |                      |      |      |      |      |      |       |              |      |      |
| Całkowite wydatki konsumpcyjne  | 541                  | 1263 | 1280 | 3538 | 4998 | 7943 | 13471 | 100          | 100  | 100  |
| Wydatki na produkty żywnościowe | 311                  | 673  | 694  | 1766 | 1958 | 2914 | 4805  | 57,5         | 39,2 | 35,7 |
| Pozostałe wydatki konsumpcyjne  | 230                  | 590  | 586  | 1772 | 3040 | 5028 | 8667  | 42,5         | 60,8 | 64,3 |

Źródło: opracowanie na podstawie danych State Statistical Bureau of China za: Zhou, Tian, Wang, Liu, Cao [2012].

Niezależnie od wagi eksportu w rozwoju poszczególnych państw niezbędne będą działania w kierunku dywersyfikacji zarówno źródeł wzrostu, jak i popytu. Poszukiwanie nowych źródeł wzrostu wiąże się ze zwiększaniem popytu wewnętrznego rynków azjatyckich. Dotyczy to z jednej strony samego rynku wewnętrznego Chin, z drugiej zaś wykorzystania różnic w potencjałach krajów całego regionu Azji Wschodniej.

Efektywność współpracy krajów Azji Wschodniej może zostać zapewniona poprzez wykorzystanie różnic w potencjałach gospodarczych państw regionu. Jednocześnie zwraca uwagę podobieństwo wyposażenia w czynniki produkcji poszczególnych krajów, zwłaszcza Chin oraz wybranych krajów Azji Południowo-Wschodniej, a w rezultacie zbliżone struktury produkcji. Wpływa to raczej na ich konkurencyjność niż na komplementarność. W rezultacie, nadal silna jest zależność od rynków zewnętrznych oraz rywalizacja o źródła popytu spoza regionu. Nasuwa się w związku z tym spostrzeżenie, że awans gospodarczy Chin mógłby stanowić szansę dla rozwoju gospodarczego państw Azji Południowo-Wschodniej. Obecnie wyraźna jest raczej rywalizacja dotycząca poza rynkami zbytu, również przyciągania zagranicznych inwestycji bezpośrednich.

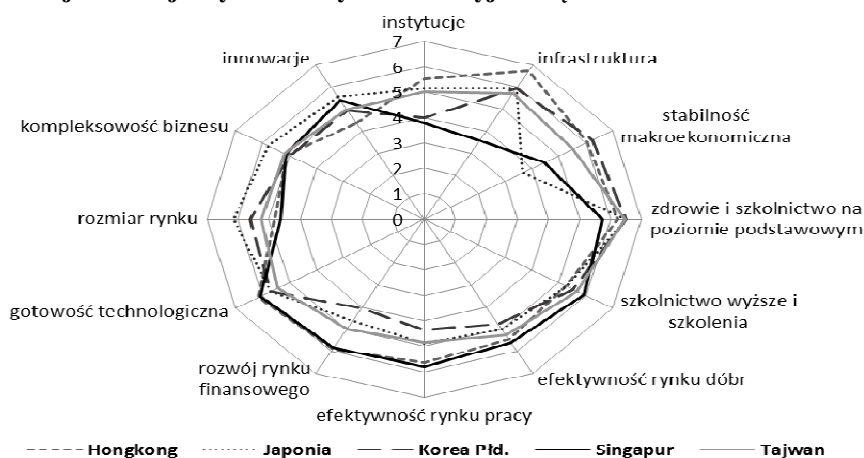
Imperatywem, przed którym stoją kraje azjatyckie aspirujące do awansu technologicznego, będzie ponadto wzmocnienie potencjału innowacyjnego i przesunięcie z proeksportowego modelu rozwoju do wzrostu i rozwoju stymulowanego innowacjami.



Nie będzie to zadaniem łatwym. Wyraźna jest jednak polityka krajów azjatyckich, głównie Chin dążących do uzyskania statusu kraju zaawansowanego pod względem nauki i technologii do 2020 roku, a do 2050 roku światowego centrum nauki i rozwoju. Zwracają uwagę wielkości nakładów na badania i rozwój, jak również dywersyfikacja napływu środków do wybranych sektorów priorytetowych zgodnych z założeniami Narodowego Planu Rozwoju [Casey, Koleski 2011].

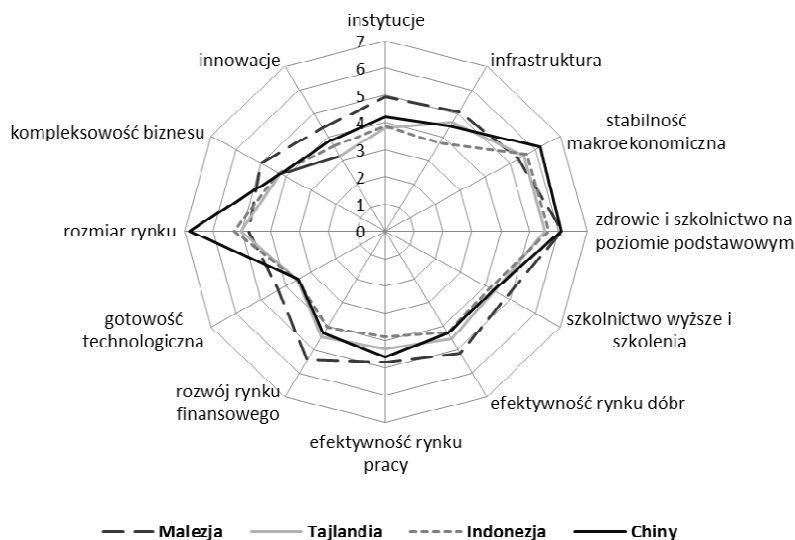
Niezbędna będzie w tej mierze również współpraca państw regionu Azji Wschodniej, zarówno przy tworzeniu polityki innowacyjnej, jak i kooperacji na poziomie instytucjonalnym, m.in. pomiędzy parkami naukowo-technologicznymi, instytutami badawczymi, klastrami wysokotechnologicznymi. Widoczna jest również chęć współpracy Azji z Europą, w tym Polską, w celu wykorzystania możliwości technologicznych Starego Kontynentu. Zostało to dobitnie podkreślone podczas ostatniego 15. Szczytu UE-Chiny przez ówczesnego premiera Chin, Wen Jiabao. Potencjał rynków azjatyckich w wymiarze nowych technologii, innowacyjności i szeroko rozumianej konkurencyjności, przedstawiono na rys. 1-3. Wśród krajów o najwyższym poziomie konkurencyjności będących w stadium rozwoju stymulowanego innowacjami, znalazły się Hongkong, Japonia, Korea Południowa, Singapur oraz Tajwan. Pozostałe kraje regionu, wśród których czołowe miejsce zajmuje Malezja, charakteryzują się szczególnie niższym poziomem innowacyjności i gotowości technologicznej. W pierwszym stadium rozwoju, stymulowanym czynnikami zwraca uwagę ponadto niski poziom infrastruktury oraz rozwiązań instytucjonalnych. Do tej grupy należą m.in. Indie, czy Wietnam. Filipiny z kolei są w fazie przejścia do gospodarki stymulowanej efektywnością (por. rys. 1-3).

**Rys. 1. Wskaźniki poszczególnych filarów konkurencyjności krajów Azji Wschodniej o rozwoju stymulowanym innowacyjnością**



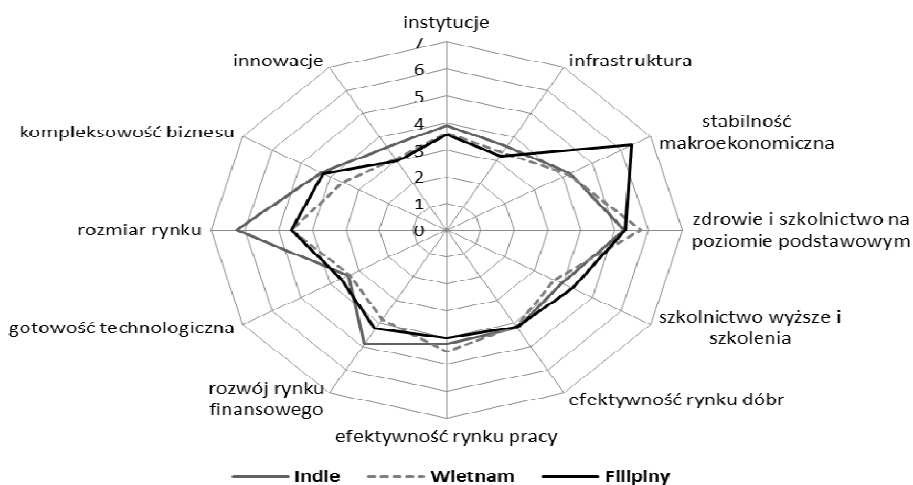
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *Global Competitiveness Report 2012-2013*, World Economic Forum, Geneva 2012, s. 16-20.

**Rys. 2. Wskaźniki poszczególnych filarów konkurencyjności krajów Azji Wschodniej o rozwoju stymulowanym efektywnością oraz w fazie przejścia do rozwoju stymulowanego innowacyjnością**



Źródło: opracowano na podstawie danych *Global Competitiveness Report 2012-2013*, World Economic Forum, Geneva 2012, s. 16-20.

**Rys. 3. Wskaźniki poszczególnych filarów konkurencyjności wybranych krajów Azji Wschodniej i Południowej o rozwoju stymulowanym czynnikami oraz w fazie przejścia do rozwoju stymulowanego efektywnością**



Źródło: opracowano na podstawie danych *Global Competitiveness Report 2012-2013*, World Economic Forum, Geneva 2012, s. 16-20.

#### 4. Przepływy kapitału

Liberalizacja rynków finansowych począwszy od lat 80. XX wieku, w połączeniu z trendami na rynku światowym, przyczyniła się do znacznej intensyfikacji przepływów kapitałowych, zwłaszcza zaś zagranicznych inwestycji bezpośrednich (BIZ). Kraje Azji Wschodniej stały się jednym z najbardziej atrakcyjnych regionów dla inwestycji. Dotyczyło to zarówno azjatyckich krajów nowo uprzemysłowionych, jak i mniej zaawansowanych gospodarek, takich jak Malezja, Indonezja, czy Tajlandia. Od początku lat 90. XX wieku bezpośrednie inwestycje zagraniczne do krajów ASEAN charakteryzowały się znacznym tempem wzrostu, osiągając średnią roczną około 8%. Sytuacja jednak pogorszyła się znacznie po kryzysie finansowym z 1997/1998 zarówno w odniesieniu do przepływów, jak i skumulowanej wartości BIZ.

Jedną z przyczyn zaistniałej sytuacji jest bez wątpienia wzrost znaczenia gospodarek Chin i Indii oferujących bardzo konkurencyjny klimat dla inwestorów zagranicznych, wynikający między innymi z ogromnego rynku konsumenckiego, w tym rosnącej klasy średniej. W związku z tym kraje Azji Południowo-Wschodniej stanęły w obliczu konkurencji nie tylko samych państw członkowskich ASEAN, ale również potęg gospodarczych Chin i Indii.

Kryzys globalny zaznaczył ponadto zmiany kierunków w przepływach kapitału. Przede wszystkim można zaobserwować wzrost odpływu kapitału z rynków azjatyckich. Dotyczy to głównie gospodarki Chin, która dotychczas pozostawała głównym biorcą kapitału spośród krajów rozwijających się. Unia Europejska jest obok USA, Japonii, Hongkongu i Tajwanu jednym z największych dostawców zagranicznych inwestycji bezpośrednich dla gospodarki chińskiej. Państwo Środka uzyskuje 8,5% światowego napływu zagranicznych inwestycji bezpośrednich, a przyczynia się do około 5% światowego odpływu. W Chinach skumulowane jest około 8% światowych zasobów BIZ, a generowane około 3% [UNCTAD, 2012]. Pomimo stosunkowo niskich udziałów wartości te znacznie wzrosły w ostatnich kilku latach wraz z ekspansją chińskich inwestycji, których odpływ w 2011 r. przekroczył 68 mld USD. Liczne analizy światowych ośrodków badawczych wskazują na bezprecedensowy wzrost chińskich inwestycji zagranicznych w ostatnich kilku latach, które mogą osiągnąć wartość od 1 do 2 bln USD w latach 2010-2020 [Hanemann, Rosen, 2012, s. 5]. Jednocześnie oczekuje się, że ćwierć tej stawki ma trafić do Europy – w tym Europy Środkowowschodniej – poprzez fuzje i przejęcia oraz inwestycje od podstaw. W 2011 r. to właśnie Europa była głównym miejscem lokowania chińskich inwestycji bezpośrednich, które według szacunków grupy Rhodium, opartych na całkowitej wielkości odnotowanych inwestycji greenfield oraz przejęć, przekroczyła 9,8 mld USD, w porównaniu do wartości średniej poniżej 1 mld USD w latach 2003-2008 [Hanemann, Rosen, 2012, s. 35]. Przewiduje się dalszy wzrost inwestycji bezpośrednich, szczególnie w kontekście dywersyfikacji chińskich rezerw walutowych, które pod koniec 2012 r. sięgały wartości 3,3 bln

USD, a w rezultacie poszukiwanie raczej aktywów trwałych niż inwestycji w obligacje skarbowe zadłużonych krajów strefy euro.

## 5. Wyzwania dla współpracy regionalnej

Azja Wschodnia jest obecnie obszarem dynamicznej współpracy gospodarczej i integracji, zintensyfikowanej w efekcie azjatyckiego kryzysu finansowego lat 1997/1998, a następnie wzmocnionej w rezultacie kryzysu światowego systemu finansowego 2008/2009. Jednocześnie ogromne zróżnicowanie Azji Wschodniej, w tym Azji Południowo-Wschodniej, nie tylko pod względem kulturowym czy religijnym, ale również politycznym i gospodarczym, znajduje odzwierciedlenie w różnych aspiracjach politycznych i gospodarczych poszczególnych krajów, jak i w odmiennych dążeniach do tworzenia wspólnego regionalnego ładu instytucjonalnego. Zwracają więc uwagę odrębne wizje współpracy w regionie, tak jak spodziewać się można zróżnicowanych potencjalnych korzyści z udziału w poszczególnych układach.

Zakres współpracy regionalnej obejmuje formuły od porozumienia wschodnioazjatyckiego ASEAN+3 (dziesięć krajów ASEAN wraz z Chinami, Koreą Płd., i Japonią) po rozszerzenie dialogu o Australię, Nową Zelandię oraz Indie (ASEAN+6), aż po układ transpacyficzny, m.in. z uwzględnieniem USA a pominięciem Chin. Na tym tle wyłania się porozumienie CEPEA (*Comprehensive Economic Partnership for East Asia*) w ramach którego począwszy od 2013 r. zintensyfikowano działania mające na celu pogłębienie integracji.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na obserwowany począwszy od lat 90. XX wieku, głównie zaś w pierwszej dekadzie XXI wieku, swoisty wybuch regionalnych powiązań instytucjonalnych o charakterze m.in. bilateralnym i multilateralnym; w ramach regionu, międzyregionalnych i międzykontynentalnych; w układzie międzypaństwowym, jak i pomiędzy organizacjami regionalnymi a podmiotami makro- i mikroekonomicznymi [Nawrot 2012, s. 107]. Widoczne jest tym samym wyraźne ścieranie się różnych interesów i strategii.

W lutym 2013 r. zadeklarowano ponadto rozpoczęcie negocjacji pomiędzy UE oraz USA, co może stwarzać nowe wyzwania dla Azji Wschodniej i wpłynąć na tworzący się ład instytucjonalny.

W prowadzonych rozważaniach odnośnie do współpracy regionalnej nie sposób pominąć znaczenia Chin. Wzrost i rozwój gospodarki chińskiej niewątpliwie wzmocnił znaczenie Państwa Środka w kształtowaniu stosunków międzynarodowych w regionie. Wyraźnie rośnie też autorytet Chin w budowie instytucjonalnego ładu regionalnego, czego egzemplifikacją jest zaangażowanie w liczne regionalne inicjatywy o charakterze zarówno bilateralnym, jak i multilateralnym.

Jednocześnie Chiny w coraz większym stopniu przejmują rolę Japonii, która począwszy od lat 60. była głównym inicjatorem integracji regionalnej w Azji Wschodniej, stymulowanej przez rynek i działalność przedsiębiorstw wielonarodowych i ponadnarodowych. Chiny wraz ze Stowarzyszeniem ASEAN przejmują więc rolę „osi” procesów współpracy regionalnej, czego

przykładem stała się strefa wolnego handlu Chiny-ASEAN – CAFTA (*China ASEAN Free Trade Area*).

Wreszcie Chiny ”integrują” region poprzez działania oddolne. Należy przy tym wymienić, obok tworzonych sieci produkcyjnych, znaczenie chińskiej diaspory oraz wieloaspektowe działania w kierunku budowy sieci infrastrukturalnych łączących Azję Północno-Wschodnią z Azją Południowo-Wschodnią i Południową. Zwraca uwagę połączenie kolejowe: Kunming – stolica prowincji Yunnan – z Singapurem; jedyne międzynarodowe połączenie lotnicze z Mandajem do Kunmingu; czy rurociąg łączący prowincję Yunnan z Oceanem Indyjskim poprzez Myanmar, zmniejszając jednocześnie dylemat cieśniny Malaka.

Warto podkreślić też, że widoczna intensyfikacja wzajemnych relacji gospodarczych krajów Azji Wschodniej z Chinami niekoniecznie oznacza poprawę tych relacji. Przykładowo, od 2008 r. Chiny są najważniejszym rynkiem eksportowym Japonii, wyprzedzając wiodące w tym względzie prym Stany Zjednoczone. Chiny są też najważniejszym partnerem handlowym Stowarzyszenia ASEAN oraz największym importerem dla Kambodży, Myanmaru i Wietnamu. Rośnie ponadto znaczenie renminbi w regionie. Nie bez znaczenia pozostaje tu wielostronna inicjatywa z Chiang Mai – CMMIM, stanowiąca podstawę do budowy potencjalnych wspólnych struktur regionalnych w wymiarze finansowym z istotną rolą waluty chińskiej.

## 6. Zakończenie

Na początku drugiej dekady XXI wieku nie budzi wątpliwości fakt przesunięcia centrum produkcyjnego współczesnej gospodarki światowej na rynki azjatyckie. Jednocześnie możliwości rozwojowe, wynikające z rosnącego potencjału ludnościowego, zdolności produkcyjnych, jakości kapitału ludzkiego i rosnących aspiracji technologicznych, wskazują na dalszy wzrost znaczenia rynków azjatyckich. Stwarza to zarówno nowe możliwości, jak i wyzwania dla wszystkich podmiotów współczesnego systemu gospodarki światowej. Wraz z obserwowanym wzrostem potencjału gospodarczego jawi się konieczność większego zaangażowania i odpowiedzialności za sprawy międzynarodowe i zagrożenia o globalnym charakterze. Dotyczy to w głównej mierze gospodarki Chin, ale również Indii oraz pozostałych azjatyckich rynków wschodzących, w tym Indonezji, Malezji, Wietnamu, czy Myanmaru. Konieczne stają się też działania w kontekście budowy efektywnego systemu współpracy regionalnej oraz kompatybilności *regional governance* i *global governance*. Wypracowanie efektywnego regionalnego ładu instytucjonalnego jest konieczne w obliczu coraz większej współzależności rynków nie tylko w wymiarze produkcyjnym, handlowym, przepływów kapitałowych, ale również wspólnego przeciwdziałania zagrożeniom globalnym. Jednocześnie ze wzrostem konkurencyjności rynków azjatyckich, a wraz z tym redefinicją ładu regionalnego oraz zmniejszeniem się możliwości importowych i stagnacji krajów Zachodu, nasila się konkurencja w Azji pomiędzy poszczególnymi krajami. Wreszcie wyzwania pojawiają się w kontekście utrzymania dynamiki rozwojowej co będzie wymagało zmiany mo-

delu wzrostu, stymulowania popytu wewnętrznego, nowych technologii i innowacji oraz niwelowania dysproporcji rozwojowych w społeczeństwach azjatyckich.

### Bibliografia

- ADB (2012), *Key Indicators for Asia and the Pacific 2012*, Asian Development Bank, Manila.
- ASEAN Secretariat (2013), ASEANStats Data base; www.aseansec.org.
- Eurostat (2012), Eurostat Database.
- Casey J., Koleski K. (2011), *Background: China's 12th Five-Year Plan*, U.S.-China Economic & Security Review Commission, June.
- Dornbusch R. (1995), *Policy and Performance Links between LDC Debtors and Industrial Nations*, Brookings Papers on Economic Activity 2: 303-356, Brookings Institute, Washington DC.
- Goldschtein M., Xie D. (2009), *The Impact of the Financial Crisis on Emerging Asia*, Working Paper Series, WP 09-11, Peterson Institute for International Economics, Washington DC April.
- Hanemann T., Rosen D.H. (2012), *China Invests in Europe. Patterns, Impacts and Policy Implications*, Rhodium Group, June.
- IMF (2013), *World Economic Outlook. Hopes, Realities, Risks*, International Monetary Fund, Washington DC, April.
- Kugler J., Tamen R. (2004), *Regional Challenge: China's Rise to Power*, w: *The Asia-Pacific: A Region in Transition*, red. J. Rolfe, Asia-Pacific Centre for Security Studies, Honolulu.
- Nawrot K. A. (2012), *Struktury współpracy w Azji Wschodniej wobec zmian regionalnych i globalnych*, w: *Zmiany w gospodarce światowej*, J. Kleer, A. P. Wierzbicki (red.), Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus” przy Prezydium PAN, Warszawa.
- Global Competitiveness Report 2012-2013*, World Economic Forum, Geneva.
- UNCTAD (2012), *World Investment Report 2012: Towards a New Generation of Investment Policies*, Geneva.
- UNDP (2013), *Human Development Report 2013: The Rise of the South. Human Progress in a Diverse World*, New York.
- WDR (2012), *World Development Report 2013: Jobs*, The World Bank, New York.
- WTO (2008), *International Trade Statistics 2007*, Geneva.
- WTO (2009), *International Trade Statistics 2008*, Geneva.
- WTO (2010), *International Trade Statistics 2009*, Geneva.
- WTO (2011), *International Trade Statistics 2010*, Geneva.
- WTO (2012), *International Trade Statistics 2011*, Geneva.
- WTO (2013), *World Trade Secretariat, Press Release 688*, April.
- Zhou Z., Tian W., Wang J., Liu H., Cao L. (2012), *Food Consumption Trends in China*, Report Submitted to the Australian Government Department of Agriculture, Fisheries and Forestry, April.

Tabela 4. Wielkość i struktura światowego eksportu towarów w latach 2007-2012 – główni eksporterzy towarów (w mld USD i %)

|                     | 2007     |                         |                                       | 2008     |                         |                                       | 2009     |                         |                                       | 2010     |                         |                                       | 2011     |                         |                                       | 2012     |                         |                                       |
|---------------------|----------|-------------------------|---------------------------------------|----------|-------------------------|---------------------------------------|----------|-------------------------|---------------------------------------|----------|-------------------------|---------------------------------------|----------|-------------------------|---------------------------------------|----------|-------------------------|---------------------------------------|
|                     | Ranga    | Eksport<br>w mld<br>USD | %<br>świa-<br>towego<br>ekspor-<br>tu | Ranga    | Eksport<br>w mld<br>USD | %<br>świa-<br>towego<br>ekspor-<br>tu | Ranga    | Eksport<br>w mld<br>USD | %<br>świa-<br>towego<br>ekspor-<br>tu | Ranga    | Eksport<br>w mld<br>USD | %<br>świa-<br>towego<br>ekspor-<br>tu | Ranga    | Eksport<br>w mld<br>USD | %<br>świa-<br>towego<br>ekspor-<br>tu | Ranga    | Eksport<br>w mld<br>USD | %<br>świa-<br>towego<br>ekspor-<br>tu |
| <b>Chiny</b>        | <b>2</b> | <b>1218</b>             | <b>8,7</b>                            | <b>2</b> | <b>1428</b>             | <b>8,9</b>                            | <b>1</b> | <b>1202</b>             | <b>9,6</b>                            | <b>1</b> | <b>1578</b>             | <b>10,4</b>                           | <b>1</b> | <b>1898</b>             | <b>10,4</b>                           | <b>1</b> | <b>2049</b>             | <b>11,2</b>                           |
| USA                 | 3        | 1162                    | 8,3                                   | 3        | 1287                    | 8,0                                   | 3        | 1056                    | 8,5                                   | 2        | 1278                    | 8,4                                   | 2        | 1480                    | 8,1                                   | 2        | 1547                    | 8,4                                   |
| Niemcy              | 1        | 1326                    | 9,5                                   | 1        | 1462                    | 9,1                                   | 2        | 1126                    | 9,0                                   | 3        | 1269                    | 8,3                                   | 3        | 1472                    | 8,1                                   | 3        | 1407                    | 7,7                                   |
| Japonia             | 4        | 713                     | 5,1                                   | 4        | 782                     | 4,9                                   | 4        | 581                     | 4,6                                   | 4        | 770                     | 5,1                                   | 4        | 823                     | 4,5                                   | 4        | 799                     | 4,4                                   |
| Holandia            | 6        | 551                     | 4,0                                   | 5        | 633                     | 3,9                                   | 5        | 498                     | 4,0                                   | 5        | 573                     | 3,8                                   | 5        | 661                     | 3,6                                   | 5        | 656                     | 3,6                                   |
| Francja             | 5        | 553                     | 4,0                                   | 6        | 605                     | 3,8                                   | 6        | 485                     | 3,9                                   | 6        | 521                     | 3,4                                   | 6        | 596                     | 3,3                                   | 6        | 569                     | 3,1                                   |
| Korea Płd.          | 11       | 371                     | 2,7                                   | 12       | 422                     | 2,6                                   | 9        | 364                     | 2,9                                   | 7        | 466                     | 3,1                                   | 7        | 555                     | 3,0                                   | 7        | 548                     | 3,0                                   |
| Rosja               | 12       | 355                     | 2,5                                   | 9        | 472                     | 2,9                                   | 13       | 303                     | 2,4                                   | 12       | 400                     | 2,6                                   | 9        | 522                     | 2,9                                   | 8        | 529                     | 2,9                                   |
| Włochy              | 7        | 491                     | 3,5                                   | 7        | 538                     | 3,3                                   | 7        | 406                     | 3,2                                   | 8        | 448                     | 2,9                                   | 8        | 523                     | 2,9                                   | 9        | 500                     | 2,7                                   |
| Hongkong            | 13       | 349                     | 2,5                                   | 13       | 370                     | 2,3                                   | 11       | 329                     | 2,6                                   | 11       | 401                     | 2,6                                   | 12       | 456                     | 2,5                                   | 10       | 493                     | 2,7                                   |
| Wielka<br>Brytania  | 8        | 438                     | 3,1                                   | 10       | 459                     | 2,9                                   | 10       | 352                     | 2,8                                   | 10       | 406                     | 2,7                                   | 11       | 473                     | 2,6                                   | 11       | 468                     | 2,6                                   |
| Kanada              | 10       | 419                     | 3,0                                   | 11       | 456                     | 2,8                                   | 12       | 317                     | 2,5                                   | 13       | 388                     | 2,5                                   | 13       | 452                     | 2,5                                   | 12       | 455                     | 2,5                                   |
| Belgia              | 9        | 431                     | 3,1                                   | 8        | 476                     | 3,0                                   | 8        | 370                     | 3,0                                   | 9        | 412                     | 2,7                                   | 10       | 477                     | 2,6                                   | 13       | 446                     | 2,4                                   |
| Singapur            | 14       | 299                     | 2,1                                   | 14       | 338                     | 2,1                                   | 14       | 270                     | 2,2                                   | 14       | 352                     | 2,3                                   | 14       | 410                     | 2,2                                   | 14       | 408                     | 2,2                                   |
| Arabia<br>Saudyjska | 18       | 234                     | 1,7                                   | 15       | 313                     | 2,0                                   | 18       | 192                     | 1,5                                   | 17       | 250                     | 1,6                                   | 15       | 365                     | 2,0                                   | 15       | 386                     | 2,1                                   |
| Meksyk              | 15       | 272                     | 2,0                                   | 16       | 292                     | 1,8                                   | 15       | 230                     | 1,8                                   | 15       | 298                     | 2,0                                   | 16       | 350                     | 1,9                                   | 16       | 371                     | 2,0                                   |
| Tajwan              | 16       | 246                     | 1,8                                   | 18       | 256                     | 1,6                                   | 17       | 204                     | 1,6                                   | 16       | 275                     | 1,8                                   | 18       | 308                     | 1,7                                   | 17       | 301                     | 1,6                                   |
| ZEA                 | 20       | 173                     | 1,2                                   | 19       | 232                     | 1,4                                   | 19       | 175                     | 1,4                                   | 19       | 220                     | 1,4                                   | 20       | 285                     | 1,6                                   | 18       | 300                     | 1,6                                   |
| Indie               | 26       | 145                     | 1,0                                   | 27       | 177                     | 1,1                                   | 21       | 163                     | 1,3                                   | 20       | 220                     | 1,4                                   | 19       | 305                     | 1,7                                   | 19       | 293                     | 1,6                                   |
| Hiszpania           | 17       | 241                     | 1,7                                   | 17       | 268                     | 1,7                                   | 16       | 219                     | 1,7                                   | 18       | 246                     | 1,6                                   | 17       | 309                     | 1,7                                   | 20       | 292                     | 1,6                                   |

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych WTO [2012], WTO [2011], WTO [2010], WTO [2009], WTO [2008].